

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті проаналізовано соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. Визначено, що на фоні кризових явищ суспільства, спостерігається загострення форм прояву підліткових девіацій. Емпірично з'ясовано особливості прояву девіантної поведінки підлітків. Найбільш характерними серед яких є наступні: підвищена тривожність, висока фрустрованість, відсутність моральної саморегуляції, негативні взаємини з батьками. Емпіричний зріз довів необхідність впровадження психокорекційної програми соціально-психологічного супроводу підлітків як протидії психологічному насиллю, деструктивним формам поведінки в підлітковому середовищі.

Ключові слова: підліткова криза, фрустрованість, девіантна поведінка, делінквентна поведінка.

Постановка проблеми. Підлітковий вік за своєю природою і психофізіологічними характеристиками є одним із найскладніших періодів у житті людини. Перебіг кризових реакцій підлітків ускладнюється різноманітними відхиленнями в особистісному і поведінковому розвитку. Одним із таких негативних явищ є поява девіантної поведінки. Девіантність підлітків належить до найважливіших показників, що характеризують економічне, соціальне й етичне благополуччя суспільства. Така ситуація обумовлена соціально-економічною кризою, безробіттям і міграцією, регіональними конфліктами, зростанням кількості соціально-неблагополучних сімей, кризою духовних цінностей, падінням етичного рівня населення. До чинників, що впливають на підвищення девіантності школярів, відносять перевантаження дітей навчальними заняттями, авторитарний стиль взаємин педагога і учнів, гіподинамію та ін. Важливою соціально-психологічною особливістю є те, що підліток шукає свій тип взаємовідносин, тому важливу роль в його житті починають відігравати взаємостосунки з ровесниками. Відсутність таких стосунків переживається дуже болісно. Тому через нерозуміння, страх бути відторгненим, самоствердження у девіантних референтних групах, проживання власного життя у віртуальному світі, обмеженість у дружбі і спілкуванні з однолітками і дорослими, підліток часто переживає почуття самотності. Саме розгляд девіантної поведінки підлітків через призму самотності є важливим для психологічної науки і практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема девіантної поведінки підлітків стала предметом зацікавлень багатьох науковців за останні десятиліття. Узагальнюючи напрацювання дослідників, можна виокремити основні наукові підходи до досліджуваного явища. По-перше, проблеми девіантної поведінки розглядаються в межах багатьох наук: соціології, психіатрії, психології, педагогіки, філософії, кожна з яких має визначені методологічні підходи до її вивчення, власну термінологію, розуміння механізмів її виникнення. У зв'язку з цим, поняття “девіантна поведінка” то непомірно розширюється, охоплюючи всі форми порушень поведінки у здорових і психічно хворих людей, то звужується до соціально-психологічного, характерологічного розладів поведінки тільки у здорових осіб. У сучасній психології існують різні підходи до визначення цього поняття. Так, А.Є. Лічко розглядає два основні поняття: 1) делінквентна поведінка – ланцюг дрібних вчинків, правопорушень, тобто тих, що не підпадають під статтю Кримінального кодексу; 2) девіантність (відхилення від норми) – поняття ширше, воно включає не тільки делінквентність, але й інші порушення поведінки – від алкоголізації до суїцидальних спроб [2]. В.Т. Кондрашенко пропонує складнішу структуру форм порушення поведінки. На його думку, порушення поведінки включають девіантну поведінку (відхилення в поведінці здорових людей), для характеристики якого потрібні соціальні, психологічні, правові критерії і порушення поведінки при нервово-психічних захворюваннях, для характеристики яких потрібні медичні критерії. В.В. Ковальов, А.Г. Амбрумова, Л.Я. Жезлова пропонують такі різновиди відхиленої поведінки: 1) антидисциплінарна поведінка; 2) антисоціальна поведінка; 3) делінквентна (злочинна) поведінка; 4) аутоагресивна поведінка. В.М.

Кудрявцев розділяє всі види поведінки, що відхиляється, на три групи: 1) відхилення корисливої орієнтації; 2) відхилення агресивної орієнтації, викликані мотивами помсти, ворожості, неповаги до людини; 3) відхилення соціально-пасивного типу, пов'язані з відчуженням від інтересів суспільства і колективу (зловживання алкоголем і наркотиками, суїцидальна поведінка) оскільки ці явища є дійсною формою відходу від активного життя і відмовою від рішення особистих і соціальних проблем. У цілому, проведений аналіз біологічного, соціального і психологічного концептуальних підходів до проблеми девіантності показує складність поліфакторного характеру девіантної поведінки. Як наслідок, всі концептуальні підходи мають певні недосконалості, і на сучасному етапі розвитку науки актуальною є постановка питання формування інтеграційного (системного) підходу до проблеми девіантної поведінки.

Мета статті – визначити соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Шешорської ЗОШ I–II ст., Косівського району. Дослідженням було охоплено 60 підлітків 7–9 класів, які мали прояви девіантної поведінки. Середній вік досліджуваних 13–15 років, серед них 38 дівчат і 22 хлопці.

Для вивчення підлітків у стані фрустрації нами використовувався тест С. Розенцвейга, адаптований Н. Тарабриною, стимульним матеріалом до якого слугують сюжетні малюнки. Кожний контурний малюнок (їх усього 24) тесту відображає ситуацію незакінченого діалогу, у якому одне із зображених на картках облич провокує стан фрустрації в іншого персонажа. Реакція на ситуацію відображається вільною відповіддю обстежуваного (він висловлюється від імені фруструючого персонажа малюнка). У залежності від зображених на малюнках сюжетів, вони моделюють ситуації “перешкоди” й “звинувачення”.

Для виявлення агресії підлітків використовується опитувальник, розроблений американськими психологами А. Бассом і А. Даркою. Для експрес-діагностики системи взаємин особистості, її життєвих ставлень, усвідомлених чи неусвідомлених тенденцій застосовувався метод “Незакінчених речень” Д. Сакса.

Аналіз результатів спостереження та анамнестичних даних про соціальну ситуацію розвитку підлітків виявив їх підвищену збудженість, конфліктність й імпульсивність. Вони прагнули до незалежності й самостійності, часто не підпорядковувалися загальноприйнятим нормам поведінки й моралі. Провідними мотивами поведінки було бажання розважитися в компанії однолітків. Недостатній самоконтроль й негативний вплив навколишнього середовища призвів до делінквентності.

Спостереження за поведінкою дітей, за прийняттям ними рішень та здійсненням вибору та способів виходу з життєвих ситуацій та аналіз пояснення ними цих процесів привели нас до необхідності вивчити особливості та можливості здійснення вибору вчинків та морального усвідомлення і саморегуляції цих виборів у конфліктних ситуаціях. Оскільки саморегуляція поведінки і вчинків кожної людини здійснюється, в основному, через прийняття і наявність сформованих моральних цінностей, норм та вольових якостей, ми поставили перед собою завдання визначити роль моральної саморегуляції у виборі соціально значущої поведінки.

При дослідженні особистісного реагування дітей у стані фрустрації більшість дітей у своїх неприємностях звинувачують зовнішні перешкоди. 25% досліджуваних підлітків розглядали фруструючу ситуацію нейтрально: “нудьгую”, “робити нічого” тощо. Менше 25% підлітків покладали відповідальність на себе, вони звинувачували себе: “сам винен”, “по своїй дурості”.

Діти, які обстежувалися методом С. Розенцвейга, найчастіше показали екстрапунітивні реакції, на другому місці – імпульсивні, і найменше зустрічалися інтрапунітивні реакції. Показники реакції на фрустрацію у дітей за методикою С. Розенцвейга наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники реакції на фрустрацію у підлітків

Група	Показники (M±m)								
	E'	E	e	I'	I	i	M'	M	M
	2,1± 0,2	11,5± 0,4*	4,5± 0,2*	0,3± 0,1	2,4± 0,1*	1,6± 0,3	1,0± 0,1	0,2± 0,1	0,4± 0,1

*Статистично достовірні відмінності ($p < 0,01$).

Цей метод дослідження показав, що у 66,7% дітей серед типів реакцій першу позицію посів перешкодно-домінантний тип реагування, тобто підлітки по-різному підкреслювали перешкоду, що викликала фрустрацію, при цьому перешкода здавалася їм дуже несприятливою.

У 13,3% дітей наявний самозахисний тип реакції, при цьому обстежуваний найчастіше засуджував оточення.

У 20% дітей спостерігався необхіднісно-упертисний тип реакції. Як свідчать відповіді, обстежувані не вимагали допомоги інших осіб і, тим більше, не збиралися самі братися за вирішення проблеми, а гадали, що час і хід подій позбавлять їх проблем.

Результати підрахування індексів, що враховуються в методиці С. Розенцвейга, відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Порівняння індексів фрустраційних реакцій у підлітків

Група	Показники		
	E/I	E/e	I/e
	4,8	2,6	0,3

Як видно з таблиці 2, у дітей найбільшим є показник за індексом спрямованості агресії (E/I) ($p < 0,001$), що свідчить про деструктивну агресію.

Коефіцієнт соціальної адаптації (GCR) підлітків коливався в межах 51% і свідчив про те, що індивідуальна адаптація підлітків до свого соціального оточення низька.

Оскільки $E > I > M$, то у ситуації фрустрації підліток буде з підвищеною частотою відповідати в екстрапунітивній манері і дуже рідко в імпульсивній. Оскільки $ED > OD > NP$, тобто отримана підвищена оцінка ED (тип реакції “з фіксацією на самозахисті”), то це означає, що реакції дитини зосереджені на захисті свого “Я”. Аналіз тенденцій показує, що у першій половині тесту переважають реакції “з фіксацією на самозахисті”, а у другій половині тесту “з фіксацією на перешкоді”. Стосовно діагностичних індексів можна зробити такі висновки: спрямованість агресії обстежуваного у ситуаціях фрустрації – на оточуючих, переважає пряма агресія.

Коефіцієнт соціальної адаптації $GCR = 42,8\%$. Індекси: спрямованості агресії $E/I = 10$, трансформації агресії $E/e = 5$, вирішення проблем $i/e = 0,5$.

Таким чином, обстежуваний має невисокий коефіцієнт GCR, і можна передбачати, що у нього частими будуть конфлікти (різного типу) з оточуючими його людьми. Дитина недостатньо адаптована до свого соціального оточення.

При дослідженні підлітків методом Баса–Дарки, найбільша кількість досліджуваних набрала високий бал за такими шкалами: 80% за шкалою 2 – “непряма агресія” ($4 \pm 0,2$), 73,3% за шкалою 7 – “вербальна агресія” ($13 \pm 0,5$).

У таблиці 3 наведені результати зіставлення показників агресивності у підлітків за методикою Баса–Дарки.

**Ставлення показників агресивності у підлітків за методикою
Баса–Дарки**

Вид реакції	Показники підлітків	Максимальний бал
1. Фізична агресія	8±0,2	10
2. Непряма агресія	7±0,3	9
3. Роздратування	8±0,4	10
4. Негативізм	3±0,2	5
5. Образа	6±0,3	8
6. Підозрілість	6±0,3	10
7. Вербальна агресія	13±0,5	13

У ході дослідження підлітків методом “Незакінчені речення” виявилися особливості їхнього ставлення до оточуючих (батьків, друзів, учителів), ставлення до самого себе, осіб протилежної статі, свого майбутнього тощо.

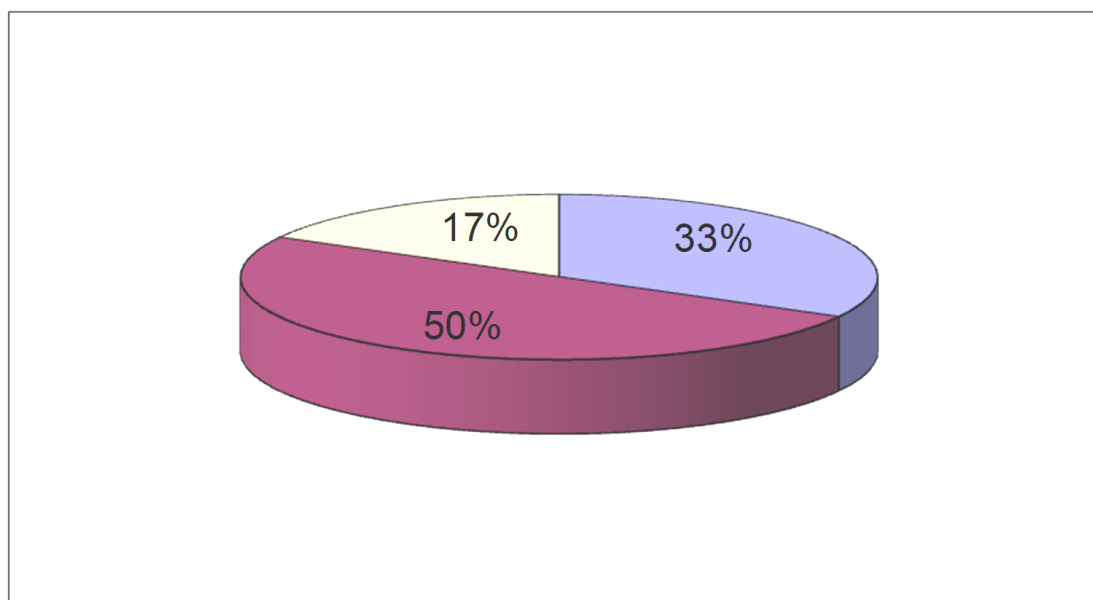
Аналіз протоколів показав, що майже половина цинічно ставилися до осіб протилежної статі, однак тільки в 3 (10%) дітей таке ставлення поширилося на матір. До батька чверть дітей ставилися недобррозичливо. Більшість дітей мріяли про лідерство.

Виявлені результати свідчать про недостатній наявний рівень моральної саморегуляції поведінки дітей, що може зумовлюватися, як незавершеністю становлення особистості в цей період, віковими особливостями ставлення до навколишнього соціального оточення, що загострюється до кінця періоду і спонукає до переоцінки моральних цінностей і норм, що пропонує суспільство, так і недостатністю профілактично-корекційної дії зовнішніх факторів (сім'я, школа).

Результати обстеження за допомогою опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна представлені на сегментограмі рис. 1.

Проаналізувавши відповіді батьків, згідно теста-опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна, ми одержали наступну картину батьківського ставлення до дітей.

Оптимальні батьківські відносини до дитини спостерігаються в 10 родин (33%). До нейтрального рівня можна віднести 14 родин (47%). Батьківські відносини, які носять негативний характер, проявляються в шести родин (20%). За результатами цієї методики ми бачимо, що більшість родин використовують неефективні відносини з дитиною, що приводить до розростання тривожності в дітей. Порівнюючи дані за цією методикою й результати тестів, спрямованих на обстеження дітей, ми виявили, що порушення в батьківських відносинах до дітей впливають на їх емоційний стан.

Умовні позначки: – високий рівень дитячо-батьківських відносин;
 – середній рівень дитячо-батьківських відносин;
 – низький рівень дитячо-батьківських відносин.

Рис. 1. Сегментограма результатів обстеження за допомогою опитувальника батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна

Висновки. Аналіз наукових підходів до вивчення проблеми девіантної поведінки підлітків показав, що особистість формується в результаті складної взаємодії зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (психофізичних) чинників розвитку, що означають єдність індивідуально-значущих і соціально-типових рис і якостей. Девіантна поведінка підлітків може бути поділена на дві категорії: поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я і має на увазі наявність явної або прихованої психопатології, і антисоціальну поведінку, що порушує якісь соціальні і культурні норми, особливо правові. Підлітки належать до групи підвищеного ризику, оскільки перебіг вікової кризи, знецінення фігур дорослих, перебудова Я-концепції, поява нових суперечностей, обумовлених механізмами соціального контролю, загострюють появу негативних форм поведінки. Проаналізувавши соціально-психологічний аспект причин девіантної поведінки підлітків виявлено, що кожна девіантна дитина має свій набір відхилень в поведінці: прогулювання уроків, фізичне насильство над однолітками, грубість в спілкуванні з оточуючими, вороже відношення до людей, зневага обов'язками, агресивна протидія до педагогічних вимог, недовіра до батьків і вчителів, підвищені рівень самооцінки і рівень домагань, а практичному психологу важливо відстежувати їх генезис і тільки тоді обирати засоби профілактики, діагностики, консультування і корекції, при цьому необхідно пам'ятати, що причини порушень поведінки майже завжди взаємозв'язані. Перспективним напрямком дослідження проблеми соціально-психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків є розробка програми психологічної корекції девіантної поведінки підлітків і забезпечувати формування і оптимальне функціонування відповідних психологічних механізмів, а саме: 1) сприяти розпізнаванню підлітком важких для нього ситуацій; 2) навчити дітей аналізувати їх; 3) виробити алгоритм поведінки дитини в критичній для неї ситуації.

1. Капська А. Й. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників. Київ : Логос, 2000. 260 с.
2. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 256 с.
3. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посібник рек. МОН. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
4. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / редактор-составитель Д. Я. Райгородский. Самара : Изд. Дом "БАХРАХ", 1998. 672 с.